

О. І. МЕЛЬНИЧУК,
кандидат юридичних наук

СУЧАСНІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КОНЦЕПЦІЇ КУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Стаття присвячена історії виникнення, правовій сутності та філософському значенню концепції культурного ландшафту, яка реалізується в Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини 1972 р. Розглянуто національне законодавство України з позиції втілення концепції культурного ландшафту.

Ключові слова: концепція культурного ландшафту, всесвітня спадщина, Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, Міжурядовий комітет всесвітньої спадщини, культурна спадщина України.

Статья посвящена истории возникновения, правовой сущности и философскому значению концепции культурного ландшафта, которая реализуется в Конвенции ЮНЕСКО об охране всемирного культурного и природного наследия 1972 г. Рассмотрено национальное законодательство Украины с позиции осуществления концепции культурного ландшафта.

Ключевые слова: концепция культурного ландшафта, всемирное наследие, Список всемирного наследия ЮНЕСКО, Межправительственный комитет всемирного наследия культурное наследие Украины.

The article is devoted to the history of formation, legal essence and philosophy issues of cultural landscape conception, embodied by implementation of World Heritage Convention 1972. The national legislation of Ukraine is reviewed from the point of cultural landscape conception.

Key words: cultural landscape conception, World Heritage, List of UNESCO World Heritage, World Heritage Committee, cultural heritage of Ukraine.

Ухвалення в 1972 р. Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини започаткувало процес міжнародно-правової охорони об'єктів культури і природи видатного універсального значення. Відповідно до Конвенції було створено Міжурядовий комітет всесвітньої спадщини (далі – Комітет), Фонд всесвітньої спадщини та Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, до якого вносяться найвидатніші архітектурні шедеври народів світу та визначні природні місця.

Особливою рисою Конвенції є те, що вона стосується охорони одночасно і культурної, і природної спадщини. Такий комплексний підхід Конвенції, особливо з погляду тісної взаємодії людини з довкіллям, французький дослідник Ж. Фрадье визнає логічним і революційним водночас¹. До її ухвалення досить поширеним в міжнародному та у внутрішньому праві багатьох держав був підхід, за якого збереження культурної спадщини і охорона природи були об'єктами двох різних галузей права. Конвенція 1972 р. містила в собі цілковито нову концепцію, яка на час її прийняття не була зафіксована в жодному міжнародному документі.

Ідея всесвітньої спадщини та її концептуальна форма правової реалізації створили в міжнародному праві новий інститут всесвітньої спадщини. І тоді ж

уперше в міжнародному праві з'явився термін «всесвітня культурна та природна спадщина» для визначення тих культурних та природних об'єктів, що мають видатне значення не тільки для народу певної країни, а для всього людства в цілому.

Різні суспільні науки давно розглядали культуру і природу як явища органічно взаємозалежні. Природознавці вважають культуру за частину природи, тоді як соціальні науковці вірять, що природа визначається соціокультурними умовами. Навколишнє природне середовище, згідно з філософським тлумаченням, важливе для фізичного існування людини, а культурне середовище – для духовного життя і саморозвитку людини.

Так, німецький філософ Г. Ріккерт будь-яке явище культури розглядає у зв'язку з природою, і, таким чином, будь-яке явище культури має вважатися складовою частиною природи². Необхідність комплексної взаємопов'язаної охорони природи та культури, побудованої на однакових принципах підкреслювалась і російським вченим Д. І. Ліхачовим³. Французький науковець Ж. Дорст вважає, що ступінь цивілізації вимірюється не тільки кількістю кіловат, вироблених енергоустановками, а й низкою моральних і духовних критеріїв, мудрістю людей, що рухають вперед цивілізацію, прагнуть забезпечити їй довговічність у найсприятливішому для її процвітання середовищі, у повній гармонії із законами природи, від яких людина ніколи не звільниться⁴.

На початку 1970-х років український вчений В. Л. Мунтян висловив думку, що пропаганда ідей охорони природи має своїм завданням прищепити кожному членові суспільства погляд на природу не тільки як на матеріальну скарбницю, але також як на джерело невичерпних духовних цінностей людства⁵. Видатний український філософ і культуролог В. І. Вернадський, розробляючи концепцію ноосфери, поєднував усі сфери людської діяльності – науку, мистецтво, релігію, нематеріальну культуру та навколишнє природне середовище тощо⁶.

Традиційний євроамериканський світогляд, який був покладений в основу Конвенції 1972 р., базується на розмежуванні культури народів та їх навколишнього природного середовища, що не дає змоги бачити багато явищ, які існують одночасно в природі та культурі. Тому, незважаючи на досить прогресивну концепцію Конвенції щодо поєднання природи і культури, відбір об'єктів до Списку всесвітньої спадщини часто критикувався. Зокрема, як зазначив французький науковець Л. Прессуїєр, визначення культурної та природної спадщини сформульоване в досить консервативному дусі⁷.

Конвенція 1972 р. передбачала дихотомію між культурою та природою: види культурної спадщини встановлені у ст. 1 Конвенції (це – пам'ятки, ансамблі, визначні місця), а ст. 2 Конвенції визначає види природної спадщини (це – природні пам'ятки, геологічні й фізіографічні утворення, природні визначні місця); критерії оцінки виняткової загальнолюдської цінності були представлені в Провідних настановах щодо занесення специфічних видів надбань до Списку всесвітньої спадщини (далі – Настанови) у вигляді двох окремих наборів критеріїв для культурної спадщини (6 позицій) та для природної спадщини (4 позиції). Окремо діяли два наукові консультативні органи Комітету всесвітньої спадщини – Міжнародна рада пам'яток і визначних місць

(ICOMOS) та Міжнародний союз охорони природи (IUCN), які є відповідальними за оцінювання номінацій.

На противагу цьому, східний світогляд гармонійно поєднує культурні, природні та духовні цінності. Як для традиційного, так і сучасного східного суспільства характерними об'єктами є культурні ландшафти, які розглядаються як живі та священні місця, а представники східного суспільства часто мають сильні духовні, а не лише матеріальні взаємовідносини з природою. Культурний ландшафт розуміється як результат взаємодії між різними компонентами навколишнього світу – природними і соціокультурними без розрізнення природних та антропогенних ландшафтів. Ландшафт складається з відчуттів людини – як вона бачить, чує, відчуває навколишнє середовище, а також зі спогадів та асоціацій, що їх викликають в неї це середовище. Термін «культурний ландшафт» охоплює широке розмаїття проявів взаємодії людини та її природного середовища. Ця інтеграція культурного і природного навколишнього середовища є основною характеристикою культурного ландшафту.

В Європі XVI ст. були закладені основи концепції культурного ландшафту, які впливали з традиції ландшафтного малювання. Європейські художники (Патінер, Альтдорфер, Джорджоне, Тіціан, Пітер Брейгель, Порселіс, Влігер, Кейп, Аверкамп та інші) малювали картини, де на тлі великих природних ландшафтів були зображені маленькі фігури людей. Об'єктом ландшафтного малювання ставали території, поділені природними бар'єрами та їх унікальні деталі. Проте в європейському світогляді надалі ця традиція не отримала широкого розвитку.

Географ Отто Шлатер вперше вжив термін «культурний ландшафт» як науковий термін на початку XX століття. В 1908 р. О. Шлатер визначив географію як *Landschaftskunde* – науку про ландшафти, що дало географії логічний предмет, якого не вивчали інші науки. Він визначив дві форми ландшафтів *Urlandschaft* – **природний ландшафт**, або ландшафт, який не зазнав змін від людської діяльності, та *Kulturlandschaft* – **культурний ландшафт**, тобто ландшафт, створений людиною.

Існує два погляди на пріоритетність культури або природи в культурних ландшафтах. Відповідно до одного з них, культура є агентом, природне середовище – посередником, а культурний ландшафт – результатом. Відзначається фундаментальна важливість природи, оскільки остання забезпечує основу для культурного ландшафту та культури, яка формує ландшафт.

Згідно з іншим поглядом, усе є культурою і залежить або зазнає впливу через людські культурні цінності, притаманні різним соціальним групам, виходячи з традицій, вірувань, системи цінностей. Інакше кажучи, розуміння культурного ландшафту базується на людському досвіді та світогляді.

Внесення в Список всесвітньої спадщини деяких об'єктів (наприклад, Національного парку Тікаль в Гватемалі) продемонструвало, що існують місця, які не зовсім узгоджуються зі ст. 1 Конвенції 1972 р. (яка визначає типи культурної спадщини), а мають ознаки одночасно і природних, і культурних цінностей. Через 20 років після ухвалення Конвенції стало зрозумілим, що галузевий підхід до спадщини, який жорстко відокремлює природу і культуру, а

відтак пропонує різні системи збереження їх основних цінностей, значною мірою себе вичерпав.

В 1992 р. Комітет всесвітньої спадщини ухвалив нову редакцію Провідних настанов щодо занесення специфічних видів надбань до Списку всесвітньої спадщини, де було визнано новий тип об'єкта всесвітньої спадщини – культурні ландшафти, тобто місця, де культура і природа існує невід'ємно, «місця зустрічі природи та людей, минулого і теперішнього, матеріальних та нематеріальних цінностей». Визнання культурних ландшафтів у контексті Конвенції 1972 р. було першим кроком до ліквідації бар'єрів між природою та культурою.

Комітет визнав, що культурні ландшафти є надбаннями культури і репрезентують «спільні творіння людини та природи», зазначені в ст. 1 Конвенції. Вони ілюструють еволюцію суспільства протягом століть під впливом матеріальних обмежень або сприятливих можливостей, наданих їхнім природним середовищем і послідовними соціальними, економічними й культурними чинниками, внутрішніми та зовнішніми.

Культурні ландшафти, відповідно до Настанов, поділяються на три категорії: чітко визначений, свідомо задуманий та створений людиною ландшафт; еволюційний ландшафт; асоціативний культурний ландшафт.

Слід зазначити, що поняття «культурний ландшафт» не обмежується його матеріальним наповненням. Фактором, який визначає його формування та провідним компонентом є система духовно-релігійних, моральних, естетичних, інтелектуальних та інших цінностей, від якої багато в чому залежить спрямованість ландшафтоутворюючих процесів.

Першими культурними ландшафтами, які були занесені до Списку всесвітньої спадщини саме в такій якості, в 1993 та 1994 рр. стали два національних парки з Австралії та Нової Зеландії, які були реноміновані і з природних об'єктів переведені в природно-культурні (інша офіційна назва – змішані об'єкти).

Критерії культурної спадщини, викладені в Настановах, стали базисом для формування концепції культурного ландшафту в контексті Конвенції 1972 р. Для поєднання різних підходів та врахування сучасних обставин були проведені декілька конференцій, тематичних навчань та зібрань експертів в різних регіонах (Зібрання з питань глобальної стратегії щодо африканської культурної спадщини в 1995 р., Зібрання з питань ідентифікації потенційних об'єктів природної спадщини в арабських країнах в 1997 р., Регіональне тематичне зібрання з культурних ландшафтів Анд в 1998 р., Зібрання експертів з питань глобальної стратегії щодо всесвітньої спадщини та природної і культурної спадщини в Амстердамі в 1998 р.). Експерти запропонували встановлення нового єдиного комплексу критеріїв, сподіваючись, що ця комбінація підкреслить зв'язок між культурою та природою. Вони фокусувалися на створенні ширшого й інтегрованого підходу до питань природно-культурної взаємодії, враховуючи матеріальну і нематеріальну культуру.

Всі об'єкти, що номінуються до Списку всесвітньої спадщини, мають відповідати принаймні одному з критеріїв загальнолюдської цінності, які встановлені Комітетом всесвітньої спадщини, а також умовам цілісності та автентичності.

тичності, а для забезпечення охорони об'єкти має бути забезпечена відповідна система управління та захисту.

Критерій автентичності розкривається в Нарському документі про автентичність 1994 р., який є фактично підставою для оцінки кожної номінації. Залежно від типу культурної спадщини та її культурного контексту можна вважати, що об'єкт відповідає умовам автентичності, якщо його цінність визначається через такі ознаки: форма і концепція, матеріали і субстанція, використання і функція, традиції, способи та системи управління, ситуація і безпосереднє оточення, мова та інші форми нематеріальної спадщини, враження та інші внутрішні і зовнішні чинники.

Цілісність – оцінка з погляду повноти і неушкодженості характеру об'єкта та його атрибутів. Докази цілісності мають бути підтвержені у формі декларації про цілісність. Для певних видів об'єктів існує відповідна умова цілісності по кожному критерію (п. 92–95 Настанов).

Крім того, застосовується критерій «видатна універсальна цінність об'єкта» (outstanding universal value), під яким розуміється значимість для всього світового співтовариства. Уточнюючи це поняття, експерти МСОП запропонували розглядати як об'єкти, що мають універсальну цінність, кращі зразки з типологічно однорідного ряду природних об'єктів, видатна цінність яких визнана світовим співтовариством.

Сьогодні в Список всесвітньої спадщини занесено 55 об'єктів – культурних ландшафтів. Офіційні списки культурних ландшафтів періодично публікуються в інформаційних бюлетенях Центру всесвітньої спадщини та на відповідних сайтах Інтернету.

Занесення об'єкта до Списку всесвітньої спадщини свідчить про офіційне визнання за ним статусу культурного ландшафту. Проте порівняння цього Списку та попередніх списків з короткими описами номінацій свідчить, що статус культурного ландшафту отримують не всі об'єкти представлені державою-заявницею.

Значну частину культурних ландшафтів, як офіційно визнаних, так і латентних, становлять сільські. Серед офіційно визнаних вони становлять переважну більшість – 55 %. Сільський ландшафт часто представлений в комбінації з іншими типами, він може включати невеликі міста, монастирські та інші сакральні території, археологічні місця, садово-паркові комплекси. В низці випадків сільські ландшафти виділяються за сільськогосподарською спеціалізацією, причому спеціалізація може бути відображена в їхніх офіційних назвах. Так, серед них є декілька виноробних (Франція, Австрія, Португалія та Угорщина), є тютюнові плантації (Куба), рисові тераси (Філіппіни), пальмові гаї (Іспанія), пасовиська (Франція, Іспанія, Угорщина).

В інших випадках універсальна цінність ландшафту визначається його інженерно-технічними властивостями – іригаційні (Китай, Іспанія). Подекуди колорит ландшафту визначається високою щільністю храмової архітектури (Румунія, Іспанія).

Серед сакральних ландшафтів значна кількість монастирських (Греція, Вірменія, Німеччина – присутні приховані номінації, тобто вони не визначені в

офіційних списках як культурні ландшафти, Ліван – офіційно визнані), частина з яких є острівними монастирями. Перший сакральний комплекс, офіційно віднесений до культурного ландшафту, був виокремлений в Новій Зеландії в 1993 р., згодом цей статус отримали сакральні об'єкти в Лівані (1998 р.), Польщі (1999 р.), на Мадагаскарі (2001 р.) тощо. Загалом сакральні ландшафти репрезентують святі місця та релігійні центри різних конфесій, як християнських (Ліван, Польща, Греція, Вірменія, Іспанія, Німеччина, Єгипет тощо), так і інших (Японія, Чилі, Нова Зеландія, Китай, Індія, Афганістан тощо). В назвах номінації рідко зустрічається типологічне поняття «сакральний», проте в коротких описах присутнє поняття «сакрального», або «святого», місця.

Історико-археологічні ландшафти як типологічна категорія потрапили до Списку всесвітньої спадщини лише в 2000 році, і першим їх представником стали кавові плантації на Кубі, причому в назву номінації було включено типологічне поняття «археологічний ландшафт». Іншим узаконеним культурним ландшафтом, де археологічний компонент домінує, є національний парк «Валло ді Діано та Чіленто» в Італії. Археологічних комплексів, що потенційно належать до культурних ландшафтів, нараховується до двох десятків. Це переважно залишки стародавніх поселень. Крім того, серед них виокремлюються досить великі території зі стародавніми наскельними малюнками (в Ботсвані номінація має статус культурного ландшафту, в Іспанії, Норвегії, Швеції, Індії, Зімбабве – номінації «приховані»), сакральні і мегалітичні комплекси (Англія, Корея, Перу, Мексика, Колумбія, Судан – «приховані» номінації).

Викликають цікавість і індустриальні культурні ландшафти, які, крім історичних виробництв, можуть включати супутні житлові комплекси – міські і сільські. Серед них історичні ландшафтів видобувних галузей – соляні копальні Австрії, Польщі, райони видобутку вугля, мідних та залізних руд в Англії, Норвегії, Швеції та Німеччині, фабричні бавовнопереробні райони Англії. Статус культурного ландшафту індустриальні об'єкти стали отримувати, починаючи з 1997 р.

Досить широко представлені у Списку всесвітньої спадщини палацово-паркові і садово-паркові ландшафти. Проте статус культурного ландшафту мають небагато з них. Це номінації Чехії, Німеччини, Лаосу, Португалії, Іспанії. Архітектурно-ландшафтний комплекс португальської номінації «Сінтра» був віднесений до культурних ландшафтів такого типу першим у 1995 р., а всі інші – скриті номінації, але в їх описах містяться всі ознаки культурних ландшафтів.

Існує незначна кількість культурних ландшафтів меморіального типу (меморіальний комплекс, пов'язаний в Робертом Оуеном в Англії) та фортифікаційні споруди (в Нідерландах та Швейцарії).

За даними статистики, щорічно номінується біля десятка історичних міст та історичних центрів міст, серед яких три-чотири представляють саме міський ландшафт, а деякі держави (Ізраїль, Танзанія, Філіппіни) навіть стали живити стосовно них спеціальні терміни – «townscape» або «urban landscape».

В жовтні 1988 р. Україна ратифікувала Конвенцію про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини і отримала право на включення власних

об'єктів до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Внаслідок цього у 1990 р. було внесено декілька об'єктів культурної спадщини – Собор Св. Софії у Києві з ансамблем монастирських споруд та Києво-Печерську лавру, в 1998 р. – історичний центр м. Львова (близько 2500 об'єктів від XIII століття до 30-х років XX ст.), в 2005 р. – геодезичну Дугу Струве, а в 2007 р. – первісні букові ліси Карпатського регіону як об'єкт природної спадщини. В попередній список ЮНЕСКО занесено низку об'єктів культурної і природної спадщини України, в тому числі культурні ландшафти. Поряд з тим в Україні існує надзвичайно багато об'єктів, які можуть вважатися культурними ландшафтами. Серед них – Уманський парк «Софіївка», заповідник «Кам'яні Могили», острів Хортиця, Бахчисарайський печерний Свято-Успенський монастир, комплекс фортець печерного міста Мангуп-Кале поблизу с. Залісне АР Крим, печерний монастир Качи-Кальон у Слов'янську, наскельне місто-фортеця Тустань у с. Урич Львівської області тощо.

Так, місто Кам'янець-Подільський було спочатку номіноване Україною до попереднього Списку всесвітньої спадщини як культурна спадщина, проте експерти Комітету всесвітньої спадщини запропонували подати об'єкт, врахувавши природну красу місцевості, визначивши номінацію як «старе місто Кам'янець-Подільський з ландшафтом каньйону р. Смотрич».

Принцип поділу об'єктів культури і природи був притаманний радянському законодавству, що й було реципіювано чинним законодавством України. Так, у чинному законодавстві України категорія *ландшафт* зустрічається в різних галузях права – природоохоронному та в пам'яткоохоронному законодавстві: Законах України «Про охорону культурної спадщини» (2000), «Про природно-заповідний фонд» (1992), «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» від (2000) та ін.

Так, у ст. 1 Закону України «Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000–2015 роки» (2000) міститься визначення природного ландшафту як цілісного природно-територіального комплексу з генетично однорідними, однотипними природними умовами місцевостей, які сформувалися в результаті взаємодії компонентів геологічного середовища, рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів та біоценозів. Згідно зі ст. 3 Закону України «Про природно-заповідний фонд» до природно-заповідного фонду України належать, крім інших, регіональні ландшафтні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про природно-заповідний фонд» території та об'єкти, що мають особливу екологічну, наукову, естетичну, господарську, а також історико-культурну цінність, підлягають комплексній охороні, порядок здійснення якої визначається положенням щодо кожної з таких територій чи об'єктів, яке відповідно до законодавства України про охорону пам'яток історії та культури затверджується центральним органом виконавчої влади у галузі охорони навколишнього природного середовища та центральним органом виконавчої влади в галузі культури.

В той же час згідно зі ст. 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини» (2000) серед об'єктів культурної спадщини виділяються, зокрема,

об'єкти садово-паркового мистецтва і ландшафтні. На такі об'єкти поширюється загальний пам'яткоохоронний режим і не враховуються природні особливості, оскільки Закон України «Про охорону культурної спадщини» не містить жодного посилання на природоохоронне законодавство. Таким чином, законодавство України щодо охорони об'єктів, які можуть бути визначені як культурні ландшафти з точки зору Конвенції 1972 р., є не зовсім узгодженим.

В цьому контексті слід згадати також Європейську ландшафтну конвенцію, яка була ухвалена в 2000 р. під егідою Ради Європи. Відповідно до цієї Конвенції «ландшафт» означає територію, як її сприймають люди, характер якої є результатом дії та взаємодії природних і/або людських факторів. Конвенція цікава тим, що спрямована на збереження і планування найрізноманітніших ландшафтів Європи – як виняткових, так і типових, при цьому ландшафти розглядаються як фундаментальна основа навколишнього середовища і як об'єкт спадщини. Ухвалення цієї Конвенції означає для держави-учасниці прийняття певних зобов'язань – визнати ландшафти як категорію на законодавчому рівні, розробити і запровадити спеціальну ландшафтну політику, що охоплює всі сфери людської діяльності – економічну, соціальну, культурну, містобудівну, екологічну тощо, забезпечити інформування населення та залучення громадськості, місцевих і регіональних органів влади, всіх зацікавлених сторін до запровадження ландшафтної політики, розширювати й розвивати ландшафтну тематику у сфері освіти, провести ідентифікацію, оцінку та аналіз стану ландшафтів, а також встановити контроль за їх змінами, розробити та запровадити механізми охорони та планування ландшафтів тощо.

Україна ратифікувала Європейську ландшафтну конвенцію 7 вересня 2005 р. Сам по собі факт ратифікації Україною міжнародних документів нічого не означає. Положення ст. 9 Конституції України про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ратифікація), є частиною національного законодавства, можуть залишатися лише деклараціями. При ратифікації Конвенції ЮНЕСКО про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. і Європейської ландшафтної конвенції 2000 р. Україна взяла на себе обов'язок імплементувати їх норми у внутрішнє право, тобто реалізувати конвенції як шляхом ухвалення внутрішніх законодавчих та підзаконних актів (або зміни вже існуючих з метою їх узгодження з нормами Конвенцій), так і шляхом створення механізму їх виконання, забезпечивши, передусім, фінансово, його ефективне функціонування.

Від створення належно забезпеченого та дієвого механізму виконання цих та багатьох інших конвенцій залежатиме отримання статусу культурного ландшафту в Списку всесвітньої спадщини, а також визнання міжнародним співтовариством української культурної та природної спадщини як загальнолюдського надбання. Проте в будь-якому разі першочерговим завданням для України є забезпечення ефективної охорони та популяризації власної культурної і природної спадщини незалежно від її міжнародного визнання.

Гармонія культури і природи, яку можна побачити і відчути в культурних ландшафтах, впливає на кожну особистість. Завданням держави є підтримка

цього балансу, сприяння розвитку здорового та духовного суспільства, де все є гармонійним – природні і культурні, матеріальні і духовні цінності, чого так бракує нашому суспільству.

1. *Фрадье Ж.* Концепция всемирного наследия // Курьер ЮНЕСКО. – 1980. – № 9. – С. 33. 2. *Риккерт Г.* Науки о природе и науки о культуре: Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. А. Ф. Зотова. – М., 1998. – С. 55. 3. *Лихачев Д. И.* Экология – проблема нравственная // Наше наследие. – 1991. – № 1 (19). – С. 4. 4. *Дорст Ж.* До того, как умрет природа. – М.: Прогрес, 1968. – С. 405. 5. *Мунтян В. Л.* Правові проблеми раціонального природокористування. – К., 1973. – С. 145. 6. *Вернадский В. И.* Биосфера и ноосфера. – М.: Наука, 2003. – 575 с. 7. *Пресуьер Л.* Конвенція про всесвітню спадщину – через 20 років // Кур'єр ЮНЕСКО. – 2002. – № 1. – С. 43–44.